

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

# Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, [www.reprorecht.nl](http://www.reprorecht.nl)) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, [www.cedar.nl/pro](http://www.cedar.nl/pro)).

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.*

[info@boomamsterdam.nl](mailto:info@boomamsterdam.nl)  
[www.boomuitgeversamsterdam.nl](http://www.boomuitgeversamsterdam.nl)

# De wereld van misdaad en bedrog

DAAN DANIËLS

Wat heeft de psychoanalyse anno 2006 nog te bieden vanuit de optiek van de forensisch psychiater, die ook praktiserend analyticus is? Het antwoord op deze vraag wordt in hoge mate bepaald door de vraag welke professionele opvattingen we hanteren. Als we ervoor kiezen gedrag te beschrijven in termen van stoornis of ziekte, het bestaan van een relatie tussen delict en dat gedrag vast te stellen door statistische verbanden, en als we behandeling definiëren in termen van gedragsbeïnvloeding en gericht op recidivepreventie dan is het belang van de psychoanalyse niet evident. Als we er echter voor kiezen te willen begrijpen wat delinquente patiënten heeft bewogen tot hun delict, en hoe ze functioneren in relatie met zichzelf en anderen, heeft de psychoanalyse evident een plaats.

## ¶ *De forensische gedragskunde*

De forensische psychiatrie en psychologie spelen zich af op het raakvlak tussen psychische ziekte en stoornis enerzijds en het rechtssysteem anderzijds, in het bijzonder het strafrechtelijk deel van het rechtssysteem en in mindere mate het civielrechtelijke deel.<sup>1</sup> De gedragsdeskundigen houden zich bezig met behandeling en met rapportages Pro Justitia.

De relevantie van de psychoanalytische theorie voor behandeling is binnen de forensische psychiatrie de facto beperkt. Ze is met name in de diagnostische en oriënterende fase van de behandeling van belang en wel om beperkingen bloot te leggen van behandelbaarheid. Behandeling kan worden geboden als er sprake is van een relatie tussen stoornis en delict. Die behandeling speelt zich af in de wereld van de tbs-klinieken, en soms in forensisch psychiatrische klinieken en het gevangeniswezen. In de behandelpraktijk hebben analytici vaak wel een belangrijke rol bij supervisie en intervisie.

Het onderzoek Pro Justitia beantwoordt vragen van de rechter over het bestaan van een psychische ziekte of persoonlijkheidsstoornis, en of er een causale relatie is tussen die ziekte of persoonlijkheidsstoornis en het (ernstige) delict. De Pro Justitia-onderzoeker moet voortdurend bewust onderscheid maken tussen verhaal, beleving en wat de werkelijkheid heet. Hij is in deze

functie immers onderzoeker en geen therapeut. Dat blijkt in de forensische praktijk ook voor analytici moeilijk, hoezeer we ook geleerd hebben ‘afstand te nemen’. Een therapeutische, impliciet steunende houding kan in de forensische situatie gemakkelijk conflict, defect en rancune maskeren. De techniek van het onderzoek Pro Justitia is dan ook niet klassiek terughoudend analytisch, maar is een poging tot ‘dramatiseren’ van het delict, om er als het ware in de kamer een directe voorstelling van te krijgen. Dat is vaak maar tot op zekere hoogte mogelijk, omdat het delict niet te lang geleden moet hebben plaatsgevonden, zodat er nog geen aangepaste ‘alibiversie’ is ontstaan. Het is zaak de afweer zodanig op de proef te stellen dat ‘primitieve’ mechanismen en motieven zichtbaar worden, vergelijkbaar met de structurele interview-techniek van Kernberg (1977). Een dergelijke aanpak is met name aangewezen als we stuiten op leugen, bedrog, onverschilligheid én onvermogen. Dan moet de onderzoeker het al helemaal hebben van het ter plekke ontstaan van symptoomgedrag en de kwaliteit van de contactname en affectregulatie, door gedoseerde ontregeling en confrontatie.

Onderstaand zullen we zien dat de psychoanalytische aanpak in de wereld van misdaad en ziekte specifieke accenten kent, die de ambachtelijkheid van de analyticus typeren.

### ¶ *Ambachtelijke eigenaardigheden*

Ik bespreek een drietal thema's uit mijn vakgebied waarbij de psychoanalyse én vitaal én vruchtbaar ‘werkt’: de psychodynamiek van de preoedipale wereld, meer of minder specifieke vormen van weerstand in overdracht en tegenoverdracht, en de verkenning van de wereld van leugen en bedrog.

► **PSYCHODYNAMIEK VAN DE PREOEDIPALE WERELD** Bij onze doelgroep is het — anders dan analytici gewend zijn — niet vanzelfsprekend uit te gaan van een zekere mate van lijdensdruk, reflectie op het eigen innerlijke leven en van de aanwezigheid van mentaliserend vermogen. Het risico om betekenis en intentionaliteit te ontwaren waar die niet of nauwelijks bestaan, is dan ook niet denkbeeldig. Klassieke thema's van de preoedipale wereld zijn gewetensontwikkeling, narcisme, schaamte en gemis aan hechting.

Hoe hechtingsproblemen doorwerken in zelfbeeld en mentalisatie is welhaast gemeengoed. Een specifiek facet benoemt Miller (1964), die als consequenties van gebrek aan hechting noemt dat er nooit verlies en rouw kan zijn. Mensen zoeken wanhopig ‘vrijheid’ als een illusie door alle opties open te houden en nooit te kiezen. Zo kan er nooit sprake zijn van een betekenisvolle, wederkerige objectrelatie. De depressieve positie wordt nooit bereikt. In die presociale emotionele wereld regeren rudimentaire emoties als opwinding, dysforie en frustratie, totaal en zwart-wit. De betekenis van vroege traumatische ervaringen is inmiddels eveneens ruim gedocumenteerd.

De rol van het narcisme en de schaamte is bij onze doelgroep dikwijls verbonden met het streven naar absolute vrijheid, een vrijheid die misverstaan wordt als zonder binding, betrokkenheid en angsten te zijn. Het is dus gedoemd te mislukken. Deze mensen manoeuvreren zich in hun vrijheidsdrang in een positie waarin ze juist weer aanlopen tegen grenzen. Winnicott (1985) volgend, doet de patiënt dit om de *holding* te voelen die tevergeefs gezocht werd; eerst bij moeder en ouders, later op school en bij maatschappelijke ›instituties‹, en ten slotte bij Justitie. Over de rol van de angst of het (schijnbaar) ontbreken daarvan bij vroeggestoorden en/of psychopaten is het laatste woord nog niet gezegd. En dat geldt voor veel nog onbegrepen dynamiek, bijvoorbeeld ›achter‹ agressie: affectgestuurd of ›koel‹ als van een roofdier, misschien zelfs wel zonder enige gedachte.

Kortom, de te onderzoeken wereld is er een waarin Oedipus nog nauwelijks een rol speelt, of het moest zijn in de hoedanigheid van adoptiekind en het jochie met de klompvoet. Met recht preoedipaal.

► OVERDRACHTS- EN TEGENOVERDRACHTSKARAKTERISTIEKEN In onze doelgroep spelen vroege vormen van afweer als splijting, loochening en projectieve identificatie een grote rol. Het is welhaast cliché, maar moeilijk genoeg, hoe de dader-slachtofferdialectiek, in wisselende posities, telkens weer doorgeëxerceerd dient te worden in een onderzoek. Niet alleen in de beleving van de onderzochte, maar ook in de beleving van de onderzoeker kan de ander afwisselend dader en slachtoffer zijn. Een typerende overdrachts- en tegenoverdrachtsconstellatie in een onderzoek is dat de onderzoeker zijn professionele identiteit dreigt te verliezen, doordat hij wordt meegezogen in het geschipper en gesjoemel van de onderzochte en dat een gevoel niet-meer-terug-te-kunnen hem bekruipt. Dit geldt overigens in veel sterkere mate in een behandel situatie. Het is niet denkbeeldig dat een dergelijke constellatie compromitterend wordt, maar waar ligt die grens? Anderzijds, als de onderzoeker of behandelaar zich tracht te beschermen door het aannemen van een rigide superieur moralistische houding, zal dit onderzochte noch onderzoeker goed doen. Een lastige complicatie is bovendien dat de achtergrond en het milieu van psychoanalytici dikwijls zodanig verschillen van de wereld van de patiënten, dat herkenning en empathie bemoeilijkt worden, en dat het vervolgens lastig is daarmee om te gaan op een wijze die aansluit bij de belevingswereld van de patiënt. In dit verband is overigens interessant hoe eigen antisociale trekken soms worden uitgegeerd door onderzoekers ten opzichte van hun patiënten, net zoals door ouders ten opzichte van hun kinderen. Wie kent niet het stiekem toch ook een beetje trots zijn als zoon of dochter een en ander heeft uitgehaald, wat we zelf niet aandurfdan?

Angst en afkeer — maar ook fascinatie! — kunnen in de tegenoverdracht aanleiding geven tot een notie van ›zij versus wij‹. De neiging de wereld te verdelen in goed en kwaad is een valkuil die bij uitstek wordt opgeroepen in

het werk met deze patiënten. Ook analytici blijken dan soms tot ruggenmerg-acties in staat.

Soms dreigt er ook gevaar in de onderzoekssituatie. In een enkel geval voelt de onderzoeker zich vasovegetatief ontregeld in het contact en dat is dan een signaal dat er reëel fysiek gevaar dreigt, dat om adequaat handelen vraagt. Een veel groter gevaar is echter dat de onderzoeker zo'n signaal negeert vanuit eigen grootheid en een soms contrafobische houding; dan wordt het echt riskant.

Meer in het algemeen is het zaak beducht te zijn je niet te zeer en te lang — en dat kán gemakkelijk gebeuren in onderzoek en met name behandeling — in een geïdealiseerde positie te koesteren. Intense nijd en razernij zullen zeker volgen, in elk geval bij onze patiënt.

► **DE WERELD VAN LEUGEN EN BEDROG** Het probleem van de waarheidsvinding blijft fascineren en daarmee de vraag hoe 'waar' onze eigen waarneming is en hoe het staat met de waarneming, het geheugen en de oprechtheid van de onderzochte. Hoe betrouwbaar kan het relaas van de onderzochte zijn, als binnen het gedwongen kader het eigenbelang 'uitnodigt' tot liegen?

Het is verleidelijk, maar te simplificerend liegen te definiëren als het bewust en opzettelijk niet spreken van de waarheid. Zo vat bijvoorbeeld De Paulo (1996) liegen breder op en wel als een moedwillige poging om de ander te misleiden. Het gaat dan niet alleen om 'talige' leugens, en het vertellen van een halve waarheid is dan ook een leugen. En is liegen eigenlijk wel altijd zo bewust en intentioneel? Verheugt (1995) beschrijft mooi het ambigue karakter van liegen en dat het onderscheid tussen opzettelijk en niet opzettelijk onwaarheid spreken niet zo gemakkelijk te maken valt. Het meer of minder waarheid spreken is veel meer usance dan wij waar willen hebben. Liegen heeft het karakter, zou je dan ook kunnen zeggen, van een compromisformatie, zoals bij een klassiek neurotisch symptoom: enerzijds is er het verlangen naar de waarheid en anderzijds ook angst vóór die waarheid. 'Eerlijk gezegd', of 'om eerlijk te zijn', hoe vaak beginnen we in het gewone spraakgebruik een zin niet op deze manier? Psychoanalytici zien hierin wel de afweer van de wens om níet de waarheid te spreken. Het verlangen naar oprechtheid en het onvermogen tot volledige oprechtheid bepalen dus de menselijke conditie. Liegen is daarmee onontkoombaar en statistisch gezien normaal te noemen. Als dat al geldt voor u en mij, hoe moet dat wel niet zijn voor onze doelgroep? Zij hebben alle reden om veel niet waar te willen hebben.

Voor de analyticus ligt de waarheid rond liegen en bedriegen niet eenvoudig. Vanuit de psychoanalytische ontwikkelingstheorie kennen we immers leugens in soorten en maten. Anna Freud (1966) onderscheidde naast 'delinquent liegen', waar het gaat om gewin en voordeel, ook vormen van liegen als 'liegen vanuit onschuld' en 'fantaseren' bij jonge kinderen bij wie

de gewetensfuncties nog weinig stabiel zijn en fantasie en werkelijkheid nog niet goed te scheiden zijn. Lemma (2005) beschrijft naar analogie van het werk van Glasser (1998) over agressie vormen van liegen als ofwel sadistisch — die ontstaan op basis van identificatie met ‘leugenachtige’ ouders en ouderssubstituten — ofwel uit zelfbehoud — waarbij het gaat om het willen bereiken van de onbereikbare ouder, ‘liegen als symptoom van hoop’, of om zich af te schermen tegen het intrusieve object. Winnicott (1963) beschrijft een ander ontwikkelingsaspect bij kinderen, namelijk het recht op geheimhouding, op het niet open zijn, op het niet alles zeggen. Hij spreekt over ‘the right to be incommunicado’ en dat dient gerespecteerd te worden. Niet hoeven spreken is van groot belang als stiltegebied en vluchtheuvel voor de ontwikkeling van een eigen identiteit. Ford (1996), noemt in dit verband dat kinderen ook kunnen liegen om zich ervan te vergewissen dat moeder niet alles ziet en dat gedachten hun eigen gedachten blijven, dus als een test.

Als er sprake is van een traumatische voorgeschiedenis kan de psychodynamiek als volgt zijn: ‘Als dít waar is, en ik dat waar kan laten zijn, de ander doen geloven, dan kunnen andere zaken ook níet waar zijn’; namelijk, ‘zaken van traumatische aard’ (Fenichel 1972). Als de Ik-functies kwetsbaar zijn, kunnen vormen van pathologisch liegen voorkomen zoals bij de *as-if personality* en de *pseudologia fantastica* bijvoorbeeld. Het is belangrijk liegen te onderscheiden naar de kwaliteit: liegen als reactie op afwijzing, of liegen waarbij het niet gaat om persoonlijke binding, maar slechts om ‘functies’ als macht en aanzien (Reid Meloy 2001). Dit verschil is vooral van belang voor de inschatting van de mate van behandelbaarheid.

Liegen wordt pas pathologisch en destructief als een enigszins stabiel cohesief zelfbeeld ontbreekt en daarmee dus geen ontwikkeld fantasieleven tot stand is gekomen. Dan kan niet worden teruggevallen op het helende van de troost van de fantasie of de illusie en rest er slechts de vlucht naar voren in de actie en het liefst in de leugenachtige actie. Zo wordt de externe werkelijkheid alsnog naar de hand gezet. We zien dergelijke mechanismen bij psychopaten als externe validering gezocht wordt in kicks, avontuur en glamour. Voortdurend zijn ze doende hun werkelijkheid als het ware te ‘maken’. In essentie heeft de leugen dus de functie het innerlijke zelfbeeld, de psychische realiteit overeen te houden tegenover de dreigende ontluistering door de zich opdringende externe realiteit. Waar nu de psychopaat vanuit zijn leegte de werkelijkheid moet ‘opsieren’ en ‘maken’, is de dichter — die zoals u weet ‘de waarheid liegt’ — in staat bij zichzelf te schuilen en in het spel, met de taal als buffer, bescherming tegen die werkelijkheid te vinden en te bieden aan de lezer. In het grensgebied zien we iemand als Gerrit Achterberg die zijn leven lang gewerkt heeft aan een mausoleum van poëzie. Als je dat leest, ontkom je niet aan de indruk dat hij daarmee doende is geweest zijn leven te loochenen, te liegen zo u wilt. Met terugwerkende kracht, als het ware, verkondigt hij: ‘Ze is niet dood.’<sup>2</sup>

We kennen het liegen over geweld, soms uit schaamte, soms uit behoefte aan strafvermindering. Als de leugen onhoudbaar blijkt, zien we een enkele keer de verbijstering en verwarring, als het tot de dader doordringt dat hij tot zulks in staat was. Dat is het trauma van de moordenaar, zou je kunnen zeggen. Als narcisme en sadisme als het ware samenspannen, kan dit leiden tot geweld en destructie. De triomf, het gevoel van ‘opwinding’ de ander te hebben overtroffen en geraakt, en de minachting voor de bedrogene en goedwillende, zijn intens. We kunnen daarin de massale afgunst op het goede in de ander herkennen. Maar ook het alles eerlijk zeggen, het iemand de waarheid zeggen kan ‘dodelijk’ zijn.

Paradoxaal genoeg biedt in het dagelijkse bestaan de leugen zelfs een zekere bescherming, juist tegen geweld. Het liegen is een sociaal communicatie-instrument bij uitstek, dat het samenleven althans verdraaglijk maakt en een zekere transitionele ruimte biedt om elkaar niet te dicht op de huid te zitten en te na te komen. Hoe alledaags is niet het liegen als alibi om het bedrog gewoon voort te zetten, onder het motto, ‘Ik heb het immers toch verteld?’ Dat zien we waar het gaat om bijvoorbeeld overspel, maar ook nogal eens in een (analytische) behandelcontext. En wat te denken van het liegen als pose en pseudo-emotie? Searles (1985) beschreef de reactie van een patiënt, aangedaan en ontredderd (!) na een vakantie van de analyticus, als volgt: ‘Of course I missed you, doctor Searles.’ De auteur, na even stil te zijn gebleven, repliceert: ‘It sounds more like a disappointed sniper.’

Ik realiseer me hoe weinig ik in mijn opleiding geleerd heb over onbetrouwbaarheid en liegen. Ook bij de opleiding van arts-assistenten valt mij regelmatig op hoe er met ongeloof en verbijstering wordt gereageerd als ze geconfronteerd worden met leugen en bedrog als levenswijze. Een motief voor deze ‘onachtzaamheid’ zou kunnen zijn dat we moeite hebben om de eigen leugenachtigheid en sadisme onder ogen te zien — ook of juist in ons beroep — als een soort doorgeschoten reactieformatie. We zijn dan ook veel beter in het liegen dan in het ontdekken van bedrog.

Ten slotte, waar de homo sapiens zich regelmatig van de leugen bedient, daar kan de natuur niet zonder. Liegen heeft er een hoge survivalwaarde. Mimicry en bedrog zijn overal. Planten en dieren die van kleur kunnen verschieten, die dreigen met geweld, de oorlogskleuren van de vlinder. Als geen ander verstaat de kameleon de kunst van het liegen: *natura artis magistra*.

### ¶ *Besluit*

In de wereld van misdaad tussen psychopathologie en normaliteit, heeft de psychoanalyse nog veel te bieden. Beperkingen zijn er ook, zoals ik u heb geschetst. Ook de wellicht al te eenzijdige gerichtheid op de binnenwereld door analytici — ‘Facts don’t exist, only meanings count’, zoals ik ergens las — behoeft correctie en tegenwicht in mijn vak, waar feiten wegen. Even-

min is het risico om te zeer betekenis en intentionaliteit te ontwaren waar die niet of nauwelijks bestaan, denkbeeldig. Maar de kern van de psychoanalyse, die nooit aflatende nieuwsgierigheid, in mijn opvatting, die is meer dan ooit noodzakelijk.

De psychoanalyse heeft nog veel te bieden, meer dan ik dacht. Waar het schrijven van een artikel als dit al niet toe kan leiden.

#### Literatuur

- DE PAULO, B. M., KASHY, D. A., KIRKEN-DOL, S. E., WYER, M. M. & EPSTEIN, J. A. (1996). Lying in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 979-995.
- FENICHEL, O. (1972). *The psychoanalytic theory of neurosis*. New York: Norton.
- FORD, C. V. (1996). *Lies, lies, lies!* — *Psychology of deceit*. Washington DC: American Psychiatric Press.
- FREUD, A. (1966). *Normality and pathology in childhood — Assessments of development*. London: The Hogarth Press/The Institute of Psychoanalysis.
- GLASSER, M. (1998). On violence, a preliminary communication. *International Journal of Psychoanalysis*, 79, 887-902.
- KERNBERG, O. F. (1977). The structural diagnosis of borderline personality organization. In P. Hartocollis, *Borderline personality disorders* (p. 87-123). New York: International Universities Press.
- LEMMA, A. (2005). The many faces of lying. *International Journal of Psychoanalysis*, 86, 737-753.
- MELOY, REID J. (2001). *The mark of Cain, psychoanalytic inside and the psychopath*. Hillsdale NJ/Londen: The Analytic Press.
- MILLER, M. H. (1964). Time and the character disorder. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 138, 535-540.
- SEARLES, H. (1985). Separation and loss in psychoanalytic therapy with borderline patients — Further remarks. *American Journal of Psychoanalysis*, 45, 9-27.
- VERHEUGT, A. J. (1995). Over liegen en het omgaan met de werkelijkheid. *Delikt en Delinkwent*, 25.
- WINNICOTT, D. H. (1963). *Communicating and not communicating. The maturational processes and the facilitating environment*, New York: International Press.
- WINNICOTT, D. H. (1985). *The antisocial tendency — Deprivation and delinquency*. Londen: Routledge.

#### Noten

- 1 We kennen ook nog een «vakgroep» van voornamelijk psychologen die zich primair bezighoudt met de waarheidsvinding.
- 2 De dichter werd tot tbr veroordeeld wegens de moord op zijn hospita die tevens zijn geliefde was.